महात्मा-गाँधी-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः, बिहारः

मानविकी एवं भाषासंकायः

संस्कृतविभागः

एम. ए. द्वितीयसत्रम्

विषयः- लघुसिद्धान्तकौमुदी

Code – SNKT2001

उपविषयः- अजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम्

डॉ. श्याम कुमार झा
सह- आचार्य, संस्कृतविभागः
महात्मा-गाँधी-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः

पदसाधनम्

अजन्तपुंल्लिङ्गप्रकरणम् (लघुसिद्धान्तकौमुदी)

रामशब्दः

प्रथमाविभक्तिः

रामः

रामशब्दात् 'अर्थवदधातुरप्रत्ययप्रातिपदिकम्' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाम्

राम+ सु 'स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्' इत्यनेन प्रथमा-एकवचने सु-प्रत्ययः

राम+स् 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यनेन सूत्रेण उकारस्य इत् संज्ञायां 'तस्य लोप' इति सूत्रेण लोपप्राप्ते

राम+रु 'ससजुषो रुः' इत्यनेन स् इत्यस्य स्थाने रु इति आदेशे

'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यनेन उ कारस्य इत् संज्ञायां 'तस्य लोपः' इत्यनेन लोपप्राप्ते

'विरामोऽवसानम्' इत्यनेन अवसानसंज्ञायाम्

राम+र् 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इत्यनेन र् इत्यस्य विसर्गादेशे कृते

रामः पदसिद्धम्।

रामौ

राम+औ 'स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्' इत्यनेन प्रथमाद्विवचने औ-प्रत्ययः

राम+औ 'वृद्धिरेचि' इत्यनेन वृद्धिम्प्रबाध्य

'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घे

'नादिचि' इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घस्य निषेधे

राम+औ 'वृद्धिरेचि' इत्यनेन वृद्धिः प्राप्ते

रामौ पदसिद्धम्।

रामाः

राम+जस्	‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जस्-प्रत्ययः
राम+अस्	‘चुटू’ इत्यनेन जकारस्य इत् संज्ञायां ‘तस्य लोपः’ इत्यनेन लोपप्राप्ते
रामा+स्	‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इत्यनेन मकारस्योत्तरस्य अकारस्य पूर्वसवर्णे दीर्घे
रामा+रु	‘ससजुषो रुः’ इत्यनेन रु इति आदेशे
रामा+र्	‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इत्यनेन उ कारस्य इत् संज्ञायां ‘तस्य लोपः’ इत्यनेन लोपप्राप्ते
रामा+र्	‘विरामोऽवसानम्’ इत्यनेन अवसानसंज्ञायाम् ‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ इत्यनेन विसर्गादेशे कृते
रामाः	पदसिद्धम् ।

द्वितीयविभक्तिः

रामम्

राम+अम्	‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन द्वितीया-एकवचनविवक्षायाम् अम्-प्रत्ययः
राम+अम्	‘अकः सवर्णे दीर्घः’ इत्यनेन सूत्रेण दीर्घे प्राप्ते ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इत्यनेन पूर्वसवर्णे दीर्घे प्राप्ते उभयमपिप्रबाध्य
राम+अम्	‘अमि पूर्वः’ इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे कृते
रामम्	पदसिद्धम् ।

रामौ

राम+औट् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम् ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन द्वितीयाद्विवचनविवक्षायाम् औट्-प्रत्ययः

राम+औ ‘हलन्त्यम्’ इत्यनेन टकारस्य इत्संज्ञा ‘तस्य लोपः’ इत्यनेन लोपप्राप्ते

राम+औ ‘वृद्धिरेचि’ इत्यनेन वृद्धिम्प्रबाध्य
‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घे
‘नादिचि’ इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घस्य निषेधे

राम+औ ‘वृद्धिरेचि’ इत्यनेन वृद्धिः प्राप्ते

रामौ पदसिद्धम्।

रामान्

राम+शस् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन सूत्रेण द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्-प्रत्ययः

राम+अस् ‘लशक्वतद्धिते’ इत्यनेन शकारस्य इत् संज्ञायां ‘तस्य लोपः’ इत्यनेन लोपप्राप्ते

रामा+स् ‘प्रथमयोः पूर्वसवर्णः’ इत्यनेन मकारोत्तरस्य अकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घे

रामान् ‘तस्माच्छसो नः पुंसि’ इत्यनेन शसः सकारस्य न इति आदेशे
‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि’ इत्यनेन णत्वे प्राप्ते
‘पदान्तस्य’ इत्यनेन णत्वनिषेधे कृते

रामान् पदसिद्धम्।

तृतीयाविभक्तिः

रामेण

राम+टा ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन तृतीया-एकवचनविवक्षायां टा-प्रत्ययः

राम+इन ‘टाङसिङसामिनात्स्याः’ इत्यनेन टा इत्यस्य स्थाने इन इति आदेशः

रामे न ‘आद्गुणः’ इत्यनेन ए-गुणैकादेशे

‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि’ इत्यनेन नकारस्य णत्वे प्राप्ते

रामेण पदसिद्धम् ।

रामाभ्याम्

राम+भ्याम् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन तृतीयाद्विवचनविवक्षायां ‘भ्याम्’ प्रत्ययः

‘सुपि च’ इत्यनेन अकारस्य दीर्घादेशे कृते

रामाभ्याम् पदसिद्धम् ।

रामैः

राम+भिस् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन तृतीयाबहुवचनविवक्षायां भिस्-प्रत्ययः

राम+ऐस् ‘अतो भिस् ऐस्’ इत्यनेन भिस् स्थाने ऐस् इति आदेशः

रामै स् ‘वृद्धिरेचि’ इत्यनेन वृद्धिः

रामै रु ‘ससजुषो रुः’ इत्यनेन स-कारस्य स्थाने रु इति आदेशः

रामै र् ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इत्यनेन उ कारस्य इत् संज्ञायां ‘तस्य लोपः’ इत्यनेन लोपप्राप्ते

रामै र् ‘विरामोऽवसानम्’ इत्यनेन अवसानसंज्ञायाम्

‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ इत्यनेन विसर्गादेशे कृते

रामैः पदसिद्धम्।

चतुर्थीविभक्तिः

रामाय

राम+ङे ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन चतुर्थी-एकवचनविवक्षायां ङे-प्रत्ययः

राम+य ‘ङेर्यः’ इत्यनेन ङे स्थाने य इति आदेशे

‘सुपि च’ इत्यनेन मकारोत्तरस्य अकारस्य दीर्घादेशे कृते

रामाय पदसिद्धम्।

रामाभ्याम्

राम+भ्याम्	‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन चतुर्थीद्विवचनविवक्षायां ‘भ्याम्’ प्रत्ययः
	‘सुपि च’ इत्यनेन अकारस्य दीर्घादेशे कृते
रामाभ्याम्	पदसिद्धम्।

रामेभ्यः

राम+भ्यस्	‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन चतुर्थीबहुवचनविवक्षायां भ्यस्-प्रत्ययः
रामा+भ्यस्	‘सुपि च’ इत्यनेन मकारोत्तरस्य अकारस्य दीर्घे प्राप्ते
रामेभ्यस्	‘बहुवचने झल्येत्’ इत्यनेन आकारस्य एकारादेशे
रामेभ्यरु	‘ससजुषो रुः’ इत्यनेन स-कारस्य स्थाने रु इति आदेशे
रामेभ्य र्	‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इत्यनेन उ कारस्य इत् संज्ञायां ‘तस्य लोपः’ इत्यनेन लोपप्राप्ते
रामेभ्य र्	‘विरामोऽवसानम्’ इत्यनेन अवसानसंज्ञायाम्
	‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ इत्यनेन विसर्गादेशे कृते
रामेभ्यः	पदसिद्धम्।

पञ्चमीविभक्तिः

रामात्

राम+ङसि ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन पञ्चम्येकवचनविवक्षायां ङसि-प्रत्ययः

राम+आत् ‘टाङसिङसामिनात्स्याः’ इत्यनेन ङसि-स्थाने आत्-आदेशे

‘अकः सवर्णे दीर्घः’ इत्यनेन दीर्घादेशे कृते

रामात् पदसिद्धम्।

रामाभ्याम्

राम+भ्याम् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन पञ्चमी-द्विवचनविवक्षायां भ्याम्-प्रत्ययः

‘सुपि च’ इत्यनेन अकारस्य दीर्घादेशे कृते

रामाभ्याम् पदसिद्धम्।

रामेभ्यः

राम+भ्यस् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन पञ्चमी-बहुवचनविवक्षायां भ्यस्-प्रत्ययः

राम+भ्यस् ‘सुपि च’ इत्यनेन मकारोत्तरस्य अकारस्य दीर्घे प्राप्ते

रामेभ्यस् ‘बहुवचने झल्येत्’ इत्यनेन आकारस्य एकारादेशे

रामेभ्यरु ‘ससजुषो रुः’ इत्यनेन स-कारस्य स्थाने रु इति आदेशे

रामेभ्य र् ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इत्यनेन उ कारस्य इत् संज्ञायां ‘तस्य लोपः’ इत्यनेन लोपप्राप्ते

रामेभ्य र् ‘विरामोऽवसानम्’ इत्यनेन अवसानसंज्ञायाम्
‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ इत्यनेन विसर्गादेशे कृते

रामेभ्यः पदसिद्धम्।

षष्ठीविभक्तिः

रामस्य

राम+ङस् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन षष्ठ्येकवचनविवक्षायां ङस्-प्रत्ययः

राम+स्य ‘टाङसिङसामिनात्स्याः’ इत्यनेन ङस् इत्यस्य स्थाने स्य आदेशे कृते

रामस्य पदसिद्धम् ।

रामयोः

राम+ओस् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन षष्ठी-द्विवचनविवक्षायाम् ओस्-प्रत्ययः

रामे+ओस् ‘ओसि च’ इत्यनेन अकारस्य ए इति आदेशे

रामयोस् ‘एचोऽयवायावः’ इत्यनेन सूत्रेण अय्-आदेशे

रामयोरु ‘ससजुषो रुः’ इत्यनेन स-कारस्य स्थाने रु इति आदेशे

रामयो र् ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इत्यनेन उ कारस्य इत् संज्ञायां ‘तस्य लोपः’ इत्यनेन लोपप्राप्ते

रामयो र् ‘विरामोऽवसानम्’ इत्यनेन अवसानसंज्ञायाम् ‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ इत्यनेन विसर्गादेशे कृते

रामयोः पदसिद्धम् ।

रामाणाम्

राम+आम् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन षष्ठी-बहुवचनविवक्षायाम् आम्-प्रत्ययः

राम+नुट्+आम् ‘ह्रस्वनद्यपो नुट्’ इत्यनेन आम् इत्यस्य नुट् इति आगमः

राम न् आम् नुट इत्यस्य अनुबन्धलोपे न् इति शेषे

‘नामि’ इत्यनेन अकारस्य दीर्घादेशे कृते

‘अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि’ इत्यनेन नकारस्य णत्वे प्राप्ते

रामाणाम् पदसिद्धम्।

सप्तमीविभक्तिः

रामे

राम+ङि ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन सप्तम्येकवचनविवक्षायां ङि-प्रत्ययः

राम+इ ‘लशक्वतद्धिते’ इत्यनेन ङ इत्यस्य इत् संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन लोपप्राप्ते

‘आद्गुणः’ इत्यनेन एकारगुणादेशे कृते

रामे पदसिद्धम्।

रामयोः

राम+ओस् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम् ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन सप्तमी-द्विवचनविवक्षायाम् ओस्-प्रत्ययः

रामे+ओस् ‘ओसि च’ इत्यनेन अकारस्य ए इति आदेशः

रामयोस् ‘एचोऽयवायावः’ इत्यनेन सूत्रेण अय्-आदेशे

रामयोरु ‘ससजुषो रुः’ इत्यनेन स-कारस्य स्थाने रु इति आदेशे

रामयो र् ‘उपदेशेऽजनुनासिक इत्’ इत्यनेन उ कारस्य इत् संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन लोपप्राप्ते

रामयो र् ‘विरामोऽवसानम्’ इत्यनेन अवसानसंज्ञायाम्
‘खरवसानयोर्विसर्जनीयः’ इत्यनेन विसर्गादेशे कृते

रामयोः पदसिद्धम्।

रामेषु

राम+सुप् ‘स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्’ इत्यनेन सप्तमी-बहुवचनविवक्षायां सुप्-प्रत्ययः

राम+सु ‘हलन्त्यम्’ इत्यनेन सूत्रेण प-कारस्य इत् संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन लोपप्राप्ते

रामेसु ‘बहुवचने झल्येत्’ इत्यनेन अकारस्य एकारादेशे
‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यनेन सूत्रेण सकारस्य षकारादेशे कृते

रामेषु पदसिद्धम्।

सम्बोधनम्

हे राम

राम+सु	'एकवचनं सम्बुद्धिः' इत्यनेन प्रथमायाः सम्बुद्धिसंज्ञा
राम+स्	'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यनेन उकारस्य इत् संज्ञायां 'तस्य लोपः' इत्यनेन लोपप्राप्ते 'एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इत्यनेन सम्बुद्धौ स कारस्य लोपप्राप्ते सम्बोधनार्थकस्य हे इत्यस्य पूर्वप्रयोगे
हे राम	पदसिद्धम्।

एवं हे रामौ, हे रामाः इति रूपद्वयमपि सिद्ध्यति।

धन्यवादः